

Türkiye'deki Metin Tenkidi Araştırmaları: İddialar, Yöntemler, Güçlü ve Zayıf Yönler (Genel ve Teorik Çalışmalar Özelinde)

Textual Criticism Studies In Türkiye: Claims, Methods, Strengths and Weaknesses (Focusing on General and Theoretical Studies)

Mehmet Ali ÇALGAN

Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Hadis ABD,

Assoc. Prof., Adıyaman University,

Faculty of Theology, Department of Hadith

mehmetcalgan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5780-5067

DOI: 10.47424/tasavvur.1638683

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Şubat / February 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 4 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Çalgan, Mehmet Ali. "Türkiye'deki Metin Tenkidi Araştırmaları: İddialar, Yöntemler, Güçlü ve Zayıf Yönler (Genel ve Teorik Çalışmalar Özelinde)".

Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 11/1 (Haziran 2025): 673-701.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1638683>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of

Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Ülkemizde son otuz senede hadiste metin tenkidi konusunda kitap, lisan-süstü tez ve makale formatlarında toplam üç yüz elliye yakın akademik araştırmamanın yapılmış olması ciddi bir ilmî hâsılanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu sahada yapılacak yeni çalışmalara sağlam bir zemin oluşturması için bu ilmî birikimin birçok açıdan ciddi bir tenkit ve tahliline ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu kapsamda söz konusu araştırmalar içerik, güçlü ve zayıf yönler, kuramsal ve yöntemsel eksiklikler, önemli boşluklar ve kazanımlar gibi açılardan değerlendirilmelidir. Bu makalede metin tenkidini genel olarak inceleyen araştırmalar arasından iki tanesi amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve derinlemesine analize tabi tutulmuştur. Bu çalışmalarda hadisçilerin bir haberin sıhhati için isnadı yegâne araç olarak gördükleri, Ehl-i hadisin tamamının re’ye karşı olduğu, Şâfiî ile birlikte ehl-i sünnete ait hadis usulünde metin tenkidi imkanının ortadan kalktığı gibi iddiaların bulunduğu görülmektedir. Ancak eksik/büyültücü tümevarım yoluyla katiyet ifade eden hükümlerin verilmesi, bir konunun bütüncül bir şekilde değerlendirilmemesi, korelasyon ilişkisinin sebep-sonuç ilişkisi olarak okunması, ele alınan konuların etraflı bir şekilde incelenmemesi, güçlü delillendirme gerektiren konularda yetersiz delil sunulması ve ihtiyatlı bir dil gerektiren hususlarda genellemeci ve kesin bir dil kullanma gibi zayıf yönler ve yöntemsel yanlışlıklar söz konusu araştırmalarda ulaşılan sonuçları tartışmalı kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Metin Tenkidi, Muhteva Tenkidi, Sıhhat, Yöntem.

Abstract

In the last thirty years in our country, a total of nearly three hundred and fifty academic researches on textual criticism in hadith have been conducted in the form of books, graduate theses and articles, which has led to the emergence of a serious scholarly output. It is clear that there is a need for a serious criticism and analysis of this scholarly accumulation in many respects in order to provide a solid basis for new studies in this field. In this context, these studies should be evaluated in terms of content, strengths and weaknesses, theoretical and methodological deficiencies, important gaps and gains. In this article, two of

the studies that examine textual criticism in general were selected through purposive sampling and subjected to in-depth analysis. In these studies, it is seen that there are claims such as that hadith scholars consider isnād as the sole tool for the authenticity of a news, that the entire *Ahl al-Hadith* is against reasoning, and that the possibility of textual criticism disappeared in the hadith methodology of the *Ahl al-Sunnah* with al-Shāfi'i. However, weaknesses and methodological inaccuracies such as making definitive judgments through incomplete/extensive induction, not evaluating an issue in a holistic manner, reading the correlation relationship as a cause-and-effect relationship, not examining the issues in depth, presenting insufficient evidence on issues that require strong evidence, and using generalizing and definitive language on issues that require cautious language make the results reached in these studies controversial.

Keywords: Hadith, Textual Criticism, Content Criticism, Authenticity, Method.

Giriş

Hadis ilminin temel meselelerinden bir tanesi olan metin tenkidi alanında, bu konuda hazırlanmış olan bir kaynakça çalışmasına¹ göre, ülkemizde son otuz senede kitap, makale ve tez formatlarında olmak üzere toplam 341 akademik araştırma yapılmıştır. Bu noktada Türkiye’de hadiste metin tenkidi konusunda sağlanan ilmî kazanımların bilimsel bir şekilde değerlendirilmesi hadis araştırmacılarını yakından ilgilendiren bir konudur. Böylece araştırmacılar bu sahadaki kuramsal ve metodolojik açıdan önemli boşlukları ve sorunları daha iyi fark edebilecek ve bu konularda çözüm üretebilecek akademik araştırmaları yapabileceklerdir. Bu bağlamda ülkemizdeki araştırmaların yeterli derinliğe sahip olup olmadığı, iddiaların güçlü bir şekilde temellendirilip temellendirilmediği, güçlü ve zayıf yönlerinin neler olduğu, yöntemsel hataların mevcut olup olmadığı gibi yönlerden ciddi bir analize tabi tutulması büyük önem arz etmektedir.

¹ Mehmet Ali Çalgan, “Türkiye’de Yapılan Metin Tenkidi Araştırmaları Kaynakçası ve Değerlendirilmesi”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 269-304.

Araştırma evreni oldukça geniş olduğu için seçilen bir örneklem üzerinde daha derinlikli analizler yapılması verimli olacaktır. Bu sebeple makalemizde, yapılmış çalışmalar arasından amaçlı örnekleme yöntemiyle içeriği zengin ve temsil gücü yüksek olanlar seçilmiş² ve bunların eleştirel bir yaklaşımla ve daha derinlemesine analizinin yapılmasına çalışılmıştır. Elbette tek bir makalede incelenen örneklem üzerinden, yapılmış tüm araştırmalar hakkında bir fikir elde etmek zordur ve bu sebeple benzer makalelerin hazırlanması gerekmektedir.

Bu makalede “Metin Tenkidinde Genel ve Teorik Konular” kapsamındaki 46 akademik araştırma arasından yakın zamanda yayınlanan “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”³ ve “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”⁴ başlıklı makaleleri mercek altına almak istiyoruz. Mezkûr iki çalışma emek mahsulü olup zengin içeriklere sahiptir. Bu yönüyle genel ve teorik konulu diğer çalışmaların içeriklerini kısmen yansıttıkları gibi konuya dair özgün katkıları da vardır.

Anılan iki çalışmada isnada dini bir anlam yüklenmesi sebebiyle hadis tas-hihinde isnad tenkidinin yeterli görüldüğü, Şâfiî ile birlikte ehl-i sünnete ait hadis usulünde metin tenkidi imkanının ortadan kalktığı, hadisçilerin bir haberin sıhhati için isnadı “en temel hatta yegâne araç” olarak gördükleri, Ehl-i hadisin tamamının re’ye karşı olduğu, muhtelifu’l-hadis ilminin içerik tenkidıyla ilgisinin olmadığı, hadislerin Kur’an’a arzının hadisçilerin baştan beri reddet-tikleri bir yöntem olduğu gibi iddialar bulunmaktadır. Bu iddiaların metin tenkidi konusunu genel olarak inceleyen diğer birçok çalışmada da mevcut olduğu bilinmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki eleştiri ve değerlendirmelerimiz ilmin tekâmülü adına yapılmış olup bizim görüşlerimiz de hatadan masun değildir.

² Hasan Hüseyin Şahan - Nihat Uyangör, “Bilimsel Araştırmalarda Örneklem Seçimi”, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, ed. Mustafa Çelebi (Ankara: Pegem Akademi, 2023), 130-142.

³ Hacer Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 325-367.

⁴ Zişan Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*. 4/2 (2019), 299-316.

Metin tenkidi konulu çalışmaların tahliline yönelik birkaç kitap değerlendirmesi dışında bir araştırma, bilgimiz dahilinde değildir.⁵ Dolayısıyla makalemizin önemli bir boşluğu doldurması umulmaktadır. Çalışmamızda her iki makale sırayla içerik ve yöntem açısından değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme” İsimli Makalenin Tahlili

Yakın zamanda hazırlanmış ve geniş içerikli bir çalışma olması yönüyle Hacer Ayaz’ın “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı makalesini değerlendirmekte fayda görüyoruz. Ayaz bu makalesinde klasik hadis usulünün metin tenkidine imkân sağlayıp sağlamadığını sahih hadisin tanımı ve bilginin değeri bakımından hadislerle yüklenen anlam üzerinden tartışmış, ayrıca metin tenkidinin yapılıp yapılmadığına dair karşıt görüşlerin argümanlarını değerlendirmiştir. Bunun sonucunda epistemolojik ve yöntemsel bazı nedenler sebebiyle hadis usulünün metin tenkidine uygun olmadığı kanaatine ulaşılmıştır. Kanaatimizce Ayaz’ın söz konusu araştırmasında birçok yöntemsel ve kuramsal sorun mevcut olup bunlardan önemli gördüğümüz bir kısmına işaret etmek istiyoruz.

Mezkûr çalışmasında yazarın iyi temellendirilmemiş birtakım genellemeci yargılarda bulunduğu görülmektedir. Mesela yazar “Ehl-i hadis âlimleri, aklın bir bilgi kaynağı olamayacağı hususunda birleşmişlerdir.” şeklinde bir iddiayı Türcan’ın bir çalışmasına⁶ atıf yaparak öne sürmüştür.⁷ Dikkat edilirse bu ifade aklın bilgi değeri üzerine hadisçilerin ittifakından bahsetmektedir. Açıktır ki böyle bir hükümde bulunabilmek için bu hususta hadisçilerin tümüne ait elimizde somut ve açık bilgilerin bulunması gerekmektedir. Aksi takdirde “eksik/büyültücü tümevarım” denilen bir yol izlenmiş olur ki böyle bir yoldan ulaşılan sonuç zorunlu olmayıp muhtemel sayılır ve durumun böyle olduğu açıkça ifade edilmelidir. Bu noktada yazarın söz konusu ifadesinin iki yönden eleştiriye açık olduğu görülmektedir. İlk olarak, yazarın makalesiyle yakından

⁵ Örneğin bk. Mustafa Kemal Koca, “İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi İsimli Kitap Üzerine Değerlendirmeler”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/1 (2017), 79-94; Ebubekir Sifil, “İslâm Düşüncesinde Sünnet Üzerine”, *Bilgi ve Hikmet*, 6 (1994), 126-148.

⁶ Zişan Türcan, *Hadis İlminin Oluşumunda Kelamî Düşüncenin Etkisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020).

⁷ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 339.

alakalı böyle bir hususun başka bir çalışmaya havale edilmeyerek okuyucuyu ikna edecek bir şekilde delillendirilmesi gerekmektedir. Atıf yapılan çalışmada daha geniş bilgiler olabilir ancak yazar makalesinde en azından bu bilgilerden önemli gördüklerini açıkça paylaşmalı ve daha geniş bilgi için ilgili araştırmaya okuyucuyu yönlendirmelidir.

İkinci ve daha önemli olarak, aklın hadisçiler nezdinde bilgi kaynağı olduğuna dair en azından bazı hadisçiler özelinde elimizde güçlü veriler bulunmaktadır. Bu verilere kısaca işaret etmeden önce şu hususun önemle altını çizmek gerekmektedir. Bir şeyin varlığını ispat etmek oldukça kolay iken yokluğunu ispat etmek son derece zordur. Zira bunun için aranan ve bulunamayan şeyin mevcut olabileceği tüm kaynakların araştırılmış olması gerekmektedir. Bu araştırma büyük bir zorluk içerdiği için böyle bir konuda bir araştırmacı yine ciddi bir araştırma yaptıktan sonra ancak ihtiyatlı ifadeler kullanabilir. İlmî bir yaklaşım bunu gerektirir. Halbuki yazarın araştırmasında bir konuda kapsamlı araştırmalar yapıldığına dair herhangi bir bilgi sunulmadan, bu örnekte görüldüğü gibi, eksik tümevarıma dayalı genelleiyici ve kesinlik ifade eden yargılara rastlanmaktadır. Şimdi hadisçilerin hadis tenkidinde akla önemli bir yer verdiklerine dair kısaca bazı bilgiler paylaşmak yararlı olacaktır.

Erken dönemde meşhur muhaddis Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (öl. 430/1038) bir râvinin Kur'an'a, akla ve diğer delillere muvafık haberler nakledip nakletmemesine bakılarak değerlendirileceğini gayet açık bir şekilde ifade ettiği *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi Müslim* isimli eserinin mukaddimesinde görülmektedir.⁸ Ondandan önce sahih hadisin şartları konusunda sıklıkla adı geçen İmam Şâfiî (öl. 204/820) *er-Risâle* isimli eserinde bir hadisin doğru olup olmadığını söz konusu hadisin gerçekleşmesi imkânsız bir haber içerip içermediğine bağlamıştır.⁹ Geç dönemden sarf-ı nazar ederek sadece erken dönemde Şâfiî, İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938), İbn Hibbân (öl. 354/965), Ebû Nuaym, Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) ve İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) gibi münekkitlerin bir

⁸ Ahmed b. Abdullah b. İshak Ebû Nuaym el-İsfahânî, *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi Müslim*, nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/51.

⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Halebi, 1358/1940), 399.

hadisin tenkidinde akla başvurulacağına dair ifadeleri bulunduğu gibi yine sadece erken dönemden Şâfiî, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Buhârî (öl. 256/870), Müslim (öl. 261/875), Fesevî (öl. 277/890), Tahâvî (öl. 321/933), İbn Hibbân ve İsmâîlî (öl. 371/982) gibi meşhur muhaddislerin somut tenkit örnekleri de yapılan araştırmalarda tespit edilebilmiştir.¹⁰ Hâl böyleyken muhaddislerin akli bilgi kaynağı olarak görmeme hususunda ittifakı bir tarafa tam aksine önde gelen bazı hadis âlimlerinin akli hadislerin tenkidinde kullandıkları görülmekte ve yazarın ileri sürdüğü görüşün yanlışlığı anlaşılmaktadır.

Yazarın haber-i vâhidin hadisçiler tarafından kabul görmesinden hareket ederek onların hadisleri akli yönden eleştirmeyeceğine dair çıkarımı oldukça sorunludur.¹¹ Yazar bu çıkarımı yapmak için önce İmam Şâfiî'nin haber-i vâhidleri kabul sebebinin yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e (sav) itaati emretmesi olduğunu ve Şâfiî'ye göre bunun yolunun ise hadisleri dikkate almaktan geçtiğini kaydeder. Yazar bu hususun zorunlu olarak, haberlerin metin tenkidine gerekmediği manasını taşıdığını ifade eder ve "Bizzat Allah'ın kabulünü zorunlu kıldığı bilginin akli eleştiriye imkân yoktur." şeklinde bir sonuca ulaşır. Halbuki rahatlıkla anlaşılabileceği üzere hadislerin dinimizde hücciyeti konusunda İmam Şâfiî'nin ileri sürdüğü gerekçe zaten kendisine mahsus olmayıp herkesin ortak kabulüdür ve bunun anlamı elbette hadislerin sıhhatleri araştırılmadan doğrudan hüccet olacağı değildir. Diğer bir deyişle, yazarın belirttiği üzere yüce Allah bir hadisin sıhhati tespit edilmeden, sened ve metin bakımından incelenmeden kabul edilmesini zorunlu kılmamıştır. Elbette her ekol kendi kıstaslarını tatbik ederek bir hadisin bilgi değerini belirleyecek ve bunun sonucunda *sadece sahih hükmü kazanan* hadisler Yüce Allah'ın emri gereğince dinimizde hüccet sayılacaktır. Kısaca, Şâfiî'nin hadislerin hücciyetiyle ilgili delillendirmesi hadislerin hiçbir tenkide ve bu arada akli eleştiriye tabi tutulmadan

¹⁰ Bir örnek vermek gerekirse Şâfiî'nin şu sözü onun akli, hadis tenkidinde kullandığını açıkça gösterir: "Eğer birisi "Kadın kocasının izni olmadan malından bir şey veremez" şeklinde bir haber rivayet edildi derse ona şöyle cevap verilir: Bu haber sabit değildir zira Kur'an, sonra sünnet, sonra eser (sahâbe kavli), sonra akıl bunun aksine delalet eder" bk. Şâfiî, el-Ümm, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983), 3/221. Metinde zikrettiğimiz diğer münekkitlerin somut örneklerini aktarmak bir hayli yer alacağından tüm bu uygulama örneklerini toplu bir şekilde görmek için bk. Mehmet Ali Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2024), 150-156.

¹¹ Ayaz, "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", 340.

kabul edileceği anlamına tabi ki gelmemekte olup burada hatalı ve yanıltıcı bir akıl yürütme söz konusudur.

Ayaz hadisçiler tarafından isnada dini bir anlam yüklendiği ve isnadın din olduğu anlayışının hâkim olduğuna geniş bir şekilde vurgu yapar¹² ve “böylelikle hadis tashihinde isnad tenkidinin yeterli görüldüğünü” belirtir.¹³ Bu önerme ciddi bir şekilde eleştiriye açıktır. Öncelikle isnad yazarın ima ettiği gibi bizatihi kutsal değildir; kutsal olan ve din sayılan isnad değil, isnadla taşınan ve sahih olduğu anlaşılan hadistir. Bu sebeple sened muhaddislerce elbette büyük bir kıymet taşımaktadır ancak bunun anlamı senedin bizatihi dini bir anlam taşıdığı değildir. Daha öz bir ifadeyle, sened amaç değil, araçtır. Bir araç olarak kıymeti de hadis tenkidine sağladığı katkıyla orantılıdır. Üstelik muhaddisler senedin sıhhatinin metninkini her zaman temin etmediğini bildirmek suretiyle hadis tenkidinde senedin tek başına yeterli olmadığını, zaman zaman sikaların da hata yapabileceklerini açıkça belirtmişlerdir. Dolayısıyla muhaddislerin senede dini bir anlam yükledikleri ve bunun neticesi olarak isnad tenkidini yeterli saydıkları şeklindeki yargı doğru değildir. Ayrıca, bir şeyin bir konuda önemli olması, o şeyin o konuda yeterli bir şart olduğu anlamına zorunlu olarak gelmemektedir.

Yazarın İmam Şâfiî’nin hadis tenkidi anlayışıyla ilgili iddiaları da vakıayı doğru yansıtmamaktadır. Yazar bu konuda Şâfiî’nin hadis tenkidinde metin tenkidini gerekli görmediğini, bir haberin Kur’an’a arzını doğru bulmadığını, Şâfiî’ye göre hadisin sıhhatini belirlerken herhangi bir akıl yürütmenin olamayacağını ve Şâfiî ile birlikte ehl-i sünnete ait hadis usulünde metin tenkidi imkanının ortadan kalktığını ileri sürer.¹⁴ Metin tenkidıyla alakalı diğer bazı araştırmalarda da İmam Şâfiî’nin hadis tenkidi anlayışı sened odaklı olduğu gerekçesiyle eleştirilir.¹⁵ Ancak kanaatimizce onun tenkit yönteminin bütüncül bir

¹² Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 341-343.

¹³ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 341.

¹⁴ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 344.

¹⁵ Örneğin bk. Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 311; Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 113.

şekilde değerlendirilmemesi ve bazı ifadelerinin yanlış yorumlanması bu eleştirilerde etkilidir. Türcan'ın makalesini aşağıda daha geniş bir şekilde tahlil edeceğiz ancak konu bütünlüğü açısından onun da Şâfiî hakkındaki görüşlerini burada incelemekte fayda görüyoruz.

Türcan'ın “Şâfiî, tearuz eden iki hadis karşısında, ihtilafı giderecek bir telifin yapılamaması durumunda Kur'an veya sünnete daha uygun olanının tercih edileceğini söyler. Yine de Şâfiî, bir haberin sıhhatini ve dolayısıyla amel edilebilir oluşunu tespit ederken Kur'an'a ve başka sünnete uygunluğu kriterini işletiyor değildir.”¹⁶ şeklindeki değerlendirmesi kendi içinde ciddi bir tutarsızlık göstermektedir. Zira tercih işlemi neticesinde Kur'an'a aykırı olan hadis mercûh yani zayıf kabul edilirken uygun olan hadis ise râcih yani sahih kabul edilir. Dolayısıyla görüldüğü üzere, aralarında tercih yapılan her iki hadisin sıhhat derecesi Kur'an-ı Kerim'e uygunluk durumlarına göre belirlenmektedir. O hâlde Şâfiî'nin bir yandan tercih sırasında Kur'an kıstasına başvurup diğer yandan bir haberin sıhhatini tespit ederken Kur'an'a uygunluk ölçütünü işletmemesi kendi içinde çelişkili bir ifadedir. Bizzat Türcan'ın Şâfiî'den naklettiği şu söz onun metin tenkidi zihniyetini açıkça göstermektedir: “Hadisler ihtilaf ettiğinde Kitab, sünnet, icma veya kıyasla istidlal ederek hadislerden birini tercih ederim.”¹⁷ Biraz önce belirtildiği üzere, tercih işleminin iki hadisin (racih ve mercuh olanların) sıhhatini belirleyen bir durum olduğunu, dolayısıyla olumlu ve olumsuz anlamda metin tenkidi içerdiğini hatırlamak gerekir. Şimdi kısaca Şâfiî'nin metin tenkidine bakışını görmemizi sağlayan bazı bilgileri paylaşarak Ayaz ve Türcan'ın görüşlerini değerlendirmek istiyoruz. Şâfiî konuyla ilgili olarak -her iki yazarın da sıklıkla kullandığı- *er-Risâle*'sinde şunları dile getirmiştir:

“Bir hadisin doğruluğu veya yalan oluşu çoğunlukla haber veren (râvi)nin doğruluğu veya yalancılığıyla anlaşılır. Ancak az sayıda özel birtakım hadislerde haberin doğruluğu ya da yalan oluşu, hadisçinin benzerinin olması mümkün olmayan bir şey anlatmasıyla veya sübut ve delalet açısından daha kuvvetli bir şeye (delile) muhalefet etmesiyle anlaşılır.”¹⁸

¹⁶ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 311.

¹⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 373.

¹⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 399.

Görüldüğü üzere Şâfiî, mezkur sözüyle istisnai olarak güvenilir râvilerin yanılması sonucunda ortaya çıkan mana sorunlarının ya akla ve vakıya ya da Kitab, sünnet ve icma gibi daha güçlü bir delile aykırılık yoluyla anlaşılacağını belirtmiştir. Aşağıdaki sözünde ise bir râvinin rivayetlerinin hem muaraza (farklı tariklerin mukayesesi) hem de Kitab ve sünnete muvafakat yoluyla değerlendirilmesi gerektiğini açıkça ifade etmesi oldukça önemlidir:

“Bir muhaddisin doğruluğuna ya da hatasına dair işaretleri, aynı rivayeti nakleden hafızların nakillerinden ve Kitab ve sünnetten bulabiliriz.”¹⁹

Bir önceki sözle bu son sözün birlikte değerlendirilmesi gerekir ve bu şekilde erken dönemdeki tenkit yönteminin doğru anlaşılabilmesi mümkün olur. Bir önceki sözün ilk cümlesi genellikle bir rivayetin râvilerden hareketle değerlendirileceğini ifade etmesi yönüyle sened tenkidine işaret eder. Ancak alıntılarımız son sözüyle Şâfiî aslında evveleminde bir râvinin rivayetlerinden hareketle değerlendirileceğini ifade etmektedir. Yani, bir önceki söz “sened tenkidine” işaret ederken son söz bu sened tenkidinin arka planında “merviyyat tenkidi” yoluyla gerçekleştirilen “râvi tenkidi”nin bulunduğunu gösterir. Hatta Şâfiî bu “merviyyat tenkidi”nin muaraza (“hafızların nakilleri”yle uyum) ve içerik tenkidi (Kitab ve sünnetle uyum) şeklinde başlıca iki yöntemi barındırdığını da son sözünde açıkça beyan eder. Şâfiî *İhtilâfî’l-hadîs* isimli eserinde de Kitab, sünnet ve akıl kıstaslarını birbiriyle çelişkili görünen hadisler arasında tercih yaparken kullanarak metin tenkidinin somut birçok örneğini gösterir.²⁰ Sonuç olarak, metin tenkidıyla ilgili çalışmalarda sıklıkla eleştiri konusu olan Şâfiî’nin tenkit anlayışının daha kapsamlı, dikkatli ve bütüncül araştırmalarla doğru bir şekilde anlaşılmasının oldukça önem arz ettiği ortadadır. Şâfiî ile ilgili bu değerlendirmelerden sonra Ayaz’ın makalesinin incelenmesine devam edebiliriz.

Ayaz ehl-i hadisin bir haberin senedi sağlam olduğunda metnini tenkide ihtiyaç duymadıklarına dair görüşünü İshak b. Râhûye’ye (öl. 238/853) ait ol-

¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, *Cimâ’u’l-ilm* (Kahire: Dâru’l-Âsâr, 1423), 13.

²⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Bayram Kanarya, *İhtilâfî Hadisler- İmam Şâfiî’nin Yaklaşımı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017).

duğu iddia edilen bir söze dayandırmaktadır. Bu söze göre adil bir kişinin haberini inkar eden kişi tekfir edilir.²¹ Ancak burada söz konusu haberin metninin sorun taşımadığı zımnen takdir edilmelidir zira hadisçilerin, güvenilir râvilerden de gelse bir haberin metnini tenkide tâbi tuttuklarına dair birçok bulgu elimizde mevcuttur. Mezkûr söz sadece erken dönemden Abdullah b. el-Mübarek (öl. 181/797), Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî (öl. 279/892) gibi önde gelen muhaddislerin sika râvilerin de hata yapabileceklerine dair sözleriyle²² karşılaştırıldığında büyük bir tezat görülmektedir ki adı geçen münekkitlerin sözlerinin mevsûkiyeti ve çokluğu karşısında İshak b. Râhûye'ye ait olduğu iddia edilen sözün böyle bir istidlale dayanak olmaya uygun olmadığı anlaşılır. Nitekim Tirmizî "Hafızalarına rağmen imamlardan kimse hatadan salim olmamıştır."²³ diyerek bırakın adil bir kişiyi, bir hadis imamının dahi aktardığı haberde hata yapabileceğini ifade etmiştir. Somut bir örnek üzerinden konuşacak olursak Ahmed b. Hanbel büyük muhaddis Yahya b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) bir hadisin metninde yaptığı hatayı fahiş bir hata olarak nitelemiştir.²⁴ Bu durumda elbette kimse Ahmed b. Hanbel'i tekfir etmeyecektir. Görüldüğü gibi yazarın muhaddislerin senedi sağlam bir hadisin metnini eleştirmeyecekleri yönündeki iddiası ismi geçen erken dönem muhaddislerinin açık ifadeleri karşısında tamamen temelsiz bir duruma düşmektedir. Üstelik fiiliyatta da hadis ilminin en yetkin isimlerinden olan Zührî (öl. 124/742), Ma'mer (öl. 153/770), Şu'be (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Mâlik (öl. 179/795), Abdullah b. el-Mübarek, Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî (öl. 198/813), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) gibi isimlerin hadis metinlerinde yaptıkları hataların eleştirilmiş olması²⁵ yazarın bahsi geçen iddiasının vakıayı yanıtmaktan oldukça uzak olduğunu göstermektedir.

²¹ Ayaz, "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", 344. Ayaz bu sözü aslî bir kaynaktan alıntılanmak yerine Türcan'dan nakleder. Bk. Türcan, *Hadis İlminin Oluşumunda Kelâmî Düşüncenin Etkisi*, 37.

²² Bu sözler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 56-57.

²³ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 1288.

²⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422), 3/83.

²⁵ Geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 55-60.

Müellif hadis usulünde yer alan idrac, kalb gibi birtakım konular hakkında “hadislerin sahihinin sakiminden ayrılması adına uygulanan esaslar olduğunu söylemek güçtür” şeklinde bir değerlendirme yapar.²⁶ Halbuki örneğin müdrec hadis, yazarın idiasının aksine, elbette bir zayıf hadis türüdür ve idrac sonucunda bir hadiste sadece lafız değil, mana sorunları da ortaya çıkabilmektedir. Bu hususta sadece bir örnek vermek gerekirse *Sahîh-i Buhârî*’de bulunan bir hadiste Hz. Ali’nin Hz. Ebu Bekir’e biatının ancak Hz. Fatıma’nın vefatından sonra gerçekleştiği, arada geçen süre zarfında biat etmemiş olduğu (وَلَمْ يَكُنْ يُبَايِعُ) belirtilmektedir.²⁷ İbn Kesîr ise Hz. Ali’nin aslında Sakîfe günü de biat ettiğini, bu hadiste bir râvi tasarrufu olduğunu, râvinin konuya tam olarak vâkıf olmadığı için hadisin metnine böyle bir ifade eklediğini düşünür ve mezkûr hadisi *Sahîhayn*’da geçmesine rağmen tenkit eder.²⁸ Görüldüğü üzere, sadece idrac konusu özelinde baktığımızda bile müdrec bir hadisin muhtemel bir mana sorunu içermesi sebebiyle senedi ne kadar sağlam olursa ve ne kadar muteber bir kaynaktan geçerse geçsin hatalı bulunduğu ve eleştirilebildiği anlaşılmaktadır.

Yazar hadis usulünde metinle ilgili konuların hicri beşinci asırda Hâkim en-Nîsâbü’rî (öl. 405/1014) ve Hatîb el- Bağdadi’nin (öl. 463/1071) eserlerinde yer almaya başladığını, dolayısıyla bu çalışmaların “sahih hadislerin belirlenip sahih kaynakların meydana getirildiği dönemden sonra” gerçekleştiğini, bunun anlamının ise hadislerin tespiti aşamasında bir metin tenkidi faaliyetinin vuku bulmadığını belirtir.²⁹ Kolaylıkla anlaşılabileceği üzere bu mantık yürütme oldukça sorunlu olup İslâmî ilimlerin teşekkül evrelerinin bilinmediği gibi bir intiba uyandırmaktadır. Zira bir ilmin usulü, genellikle tatbikatın gerçekleşme-

²⁶ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 345.

²⁷ Buhârî, “Megâzî”, 38 (No. 4240).

²⁸ Ayrıntılı bir inceleme için bk. Ebubekir Sifil, “Bir İdrac Tarih Tahrif Olur mu?”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 8/2 (2022), 171-221; Ebubekir Sifil, “Rivâyetler Işığında Hz. Ali’nin Hz. Ebû Bekir’e Bey’atı”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/2 (2022), 219-243; Mehmet Ali Çalgan, “İbn Kesîr’in El-Bidâye ve’n-nihâye’sinin Siyer Kısmında Bazı Sahîhayn Hadislerini Muhteva Tenkidinin Tahlili”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 303-324.

²⁹ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 346.

sinden sonra ortaya konur; dolayısıyla usul kitaplarında bir konunun dile getirilmiş olması, o konunun daha önce gerçekleşen tatbikat sırasında bilinmediği veya dikkate alınmadığı anlamına elbette gelmemektedir. Diğer bir ifadeyle, usul kitaplarının sonradan yazılmış olmaları usul kâidelerinin önceden uygulanmadığı anlamına gelmemektedir. Görüldüğü üzere, yazar hadisçilerin metin tenkidi faaliyetlerine dair büyük bir iddiayı yanlışlığı aşikar olan bir öncül üzerine bina etmeye çalışmaktadır.

Yazarın Brown'un makalesini³⁰ değerlendirmesi de yanlış anlama ve yorumlamalarla maluldür. Brown makalesinde İbn Adî'nin (öl. 365/976) bir râvinin kuşku uyandıran hadisler aktarmasının bu râvinin "güvenilmez" olarak nitelenmesine yol açacağını beyanına dikkat çeker ve adı geçen münekkidin metnini tenkit ettiği somut bir haberi ve bu haberden dolayı haberin râvisini güvenilmez buluşunu örnek olarak paylaşır.³¹ Brown'un işaret ettiği üzere, İbn Adî metin tenkidi yapmakta ve metni sorunlu bulunan bir haberin râvisini bu sorunlu rivayet sebebiyle cerh etmektedir. Bu durum erken dönem tenkit yönteminin mümeyyiz vasfı olan rivayetlerinden hareketle râvilerin değerlendirileceği gerçeğinin önde gelen bir münekkitin ağzından ifadesidir ve muhaddislerin metin tenkidi yaptıklarını açıkça göstermektedir. Yazar bu ifadeyi yanlış okur ve İbn Adî'nin râvinin naklettiği kuşku uyandıran haberi değil de sanki râvinin kendi şahsi sözlerini eleştirdiğini şu şekilde ifade eder: "Burada metne yönelik özel bir tenkitten bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Zira hadis, râvinin güvenilmez sözlerinden dolayı tenkit edilmektedir."³² Bu sözden anlaşılan, münekkidin metni eleştirmede, râvinin güvenilmez sözlerinden dolayı sened tenkidi yaptığıdır. Sadece bu alıntı bile yazarın Brown'un ifadelerini nasıl yanlış yorumladığını açıkça göstermektedir. Yazar bu yanlış okumaya binaen İbn Adî'nin "dikkatini doğrudan hadisin senedine ve râviye verdiği" be-

³⁰ Jonathan A. C. Brown, "Erken Dönem Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", çev. Salih Kesgin, *Usûl: İslam Araştırmaları* 2/25 (Ocak Haziran 2016), 265-310.

³¹ Brown, "Erken Dönem Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?". çev. Kesgin, 288.

³² Ayaz, "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", 347-348.

lirtir ve “metne yönelik özel bir tenkitten bahsetmek pek mümkün görünmemektedir” değerlendirmesinde bulunur.³³ Yine yazar bu hususta “hadis münnekkitleri ... râvi tenkidi aracılığıyla metni de tenkit etmişlerdir”³⁴ diyerek konuyu yanlış yansıtmıştır. Nitekim yukarıda kaydedildiği üzere, İbn Adî gibi erken dönem münnekkitleri, yazarın ifadesinin tam aksine, metin tenkidi aracılığıyla râvi tenkidi yapmış ve râviler hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Yazar ilel ve rical eserlerinde metin tenkidinin varlığını konu edinen Hâlid b. Mansûr ed-Durays isimli araştırmacının 2007 senesinde neşredilmiş olan “Nakdu’l-metni’l-hadîsî ve eseruhû fi’l-hükmi ale’r-ruvât inde ülemâi’l-cerhi ve’t-ta’dîl” isimli çalışmasına³⁵ bir paragraf ayırır ancak sözü edilen çalışmanın erken dönemde metin tenkidinin yapılmış olduğunu ispatlayan son derece önemli bulgularını paylaşmaz.³⁶ Bunun yerine sadece Müslim’in muarazayla ilgili bir sözünü aktarır. Halbuki Durays’ın adı geçen eseri konuyla ilgili, yazarın tezini yanlışlayan pek çok önemli bilgi içermektedir.³⁷

Yazarın oryantalist ve bazı müslüman ilim insanlarına atfederek verdiği ve kendisinin de katıldığı görüşe göre erken dönem hadis münnekkitleri için sened tenkidi belirleyicidir,³⁸ hicri üçüncü asırdan sonra “hadislerin tenkidi yalnızca sened tenkidi” ile yapılmış ve hicri üçüncü asırla birlikte isnad tenkidi yeterli görülmüştür.³⁹ Bu iddiaların yanlışlığını gösterebilmek için kısaca da

³³ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 347.

³⁴ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 351-352.

³⁵ Hâlid b. Mansûr Durays, *Nakdu’l-metni’l-hadîsî ve eseruhû fi’l-hükmi ale’r-ruvât inde ulemâi’l-cerhi ve’t-ta’dîl* (Riyad: Dâru’l-Muhaddis, 2007); Hâlid b. Mansûr Durays, “Metin Tenkidi ve Cerh-Tadil Âlimlerine Göre Hadis Râvileri Hakkında Verilen Hükümle İlişkisi”, çev. Salih Kesgin, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (Nisan 2016), 1186-1223.

³⁶ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 351.

³⁷ Durays adı geçen araştırmasında erken dönem hadisçilerinin Kur’an’a, sahih hadislerle, icmaya aykırılık gibi muhteva tenkidi kıstaslarını kullandıklarına dair İbn Ebî Hâtim’in *el-İlel* ve *el-Cerh ve’t-ta’dîl*’i, İbn Hibbân’ın *Kitâbü’l-Mecrûhîn*’i ve İbn Adî’nin *el-Kâmil*’i gibi ilel ve ricâl eserlerinden pek çok tatbikat örneğine, ayrıca münnekkitlerin muhteva tenkidine dair bazı beyanlarına işaret etmiştir.

³⁸ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 353-354.

³⁹ Ayaz, “Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, 341.

olsa erken dönem tenkit yöntemi hakkında bazı değerlendirmelerin ortaya konulması gerekmektedir.

Erken dönemde hadis münekkitlerinin yalnızca sened tenkidi yaptıkları iddiasına karşı şöyle bir soru yöneltmemiz konunun vuzûha kavuşması adına faydalı olacaktır. Malum olduğu üzere, sened tenkidi yapabilmek için râviler hakkında cerh ve tadil değerlendirmelerinin hazır bulunması gerekmektedir. Peki erken dönemde hadisçiler bu cerh ve tadil değerlendirmelerini hazır mı bulmuşlardır? Hazır bulmadıkları açık olduğuna göre adalet ve zabt hükümleri olmadan nasıl olur da sened tenkidi yapabilmişlerdir? Bu husus da göstermektedir ki sened tenkidi yapılabilmesi evvela erken dönem muhaddisleri tarafından râviler hakkında adalet ve zabt hükümlerinin verilmesini zorunlu olarak gerektirmektedir. O hâlde şimdi soru söz konusu adalet ve zabt hükümlerinin nasıl verilmiş olduğudur? Bunun için şahsi gözlem, önceki münekkitlerin verdiği hükümler ve bizzat rivayetlerinden hareketle değerlendirme şeklinde üç seçenek karşımıza çıkmaktadır. Erken dönemde münekkitlerin mülakat imkanı bulmadıkları râviler hakkında hüküm vermeleri, yine zaman zaman önceki münekkitlerin verdikleri hükümlerden farklı hükümler verebilmeleri onların esas olarak râvilerin rivayetlerinden hareketle râvileri değerlendirdikleri gerçeğine işaret etmektedir.⁴⁰ Geldiğimiz noktada, erken dönemde özü itibariyle “râvilerden hareketle rivayetlerin değerlendirilmesi” anlamına gelen sened tenkidinden ziyade “rivayetlerinin gerek sened gerekse metin açısından tenkidinden hareketle râvilerin değerlendirildiği” bir yöntemin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Anılan yöntem muaraza, ittisal açısından sened tenkidi ve mana sorunları açısından muhteva tenkidıyla karakterize edilen bir usul olup râvi hükümlerinden hareketle yapılabilen ve geç döneme hâkim olan sened tenkidinden belirgin bir farka sahiptir. Nitekim Ma'rûf-Arnaût ve Melîbârî gibi araştırmacıların erken dönem tenkit yöntemi hakkında sundukları geniş izahat bu önemli noktaları vuzuha kavuşturmaktadır.⁴¹ Bu değerlendirmeler ışığında

⁴⁰ Bu konuda oldukça geniş bir tetkik ve güçlü bir temellendirme için bk. Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019).

⁴¹ bk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Şuayb el-Arnaût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417), 1/18-24; Hamza b. Abdullah Melîbârî, *Nazarât Cedîdet fî Ulûmi'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 85-94 (“Menhecu't-tashîh ve't-ta'lîl inde'l-mütekaddimîn” başlıklı

yazarın bahsi geçen iddialarının hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Ayaz’ın makalesiyle ilgili bu değerlendirmelerin ardından diğer makalenin tetkikine geçebiliriz.

2. “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi” İsimli Makalenin Tahlili

Yakın bir zamanda ülkemizde metin tenkidi konusunda hazırlanmış olan genel nitelikli bir diğer araştırma Türcan’a ait “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi” adlı makaledir. Türcan bu çalışmasında temel soru olarak muhaddislerin bir hadisin muhtevasının Kur’an’a, akla, tarihi gerçeklere uygunluğu gibi kıstasları işletip işletmediklerini cevaplamaya çalışır⁴² ve hadisçilerin bir haberin sıhhati için isnadı “en temel hatta yegane araç” olarak addettiklerini ifade eder.⁴³ Görüldüğü üzere, yazarın isnadı muhaddislerin kullandığı “yegane” araç olarak görmesinden hadisçilerce metin tenkidinin hiç yapılmadığı şeklinde bir kanaate sahip olduğu anlaşılmaktadır. Elbette bu görüş oldukça iddialı olup çok ciddi bir temellendirmeye muhtaçtır. Ancak müellif muhaddislerin ne tür bir yöntem kullandıklarının hadis ilimlerinin içeriklerine bakılarak anlaşılabileceğine işaret ederek⁴⁴ metin tenkidi gibi oldukça kapsamlı ve çok boyutlu bir meselenin sadece belli bir yönünü incelediğini belirtir. Halbuki muhaddislerin metin tenkidi faaliyeti hakkında yapılacak bir araştırmanın en azından konunun belli başlı yönlerine kısa da olsa önemlerine binaen değinmesi gerekir. Aksi hâlde, meselenin tek bir boyutunun tetkikinden hareketle genel bir hükme varılması uygun olmayacaktır.

Metin tenkidi meselesinin önemli boyutlarını şöyle sıralamak mümkündür: Muhaddislerin metin tenkidıyla alakalı izah ve uygulamaları; en sika râvilerin de hata yaptıklarına ve senedin sıhhatinin metninkini gerektirmediğine dair ifadeler ve tatbikat örnekleri; cerh – tadil hükümlerinin esas olarak râvilerin rivayetlerinin sened ve metin (lafız ve mana) yönünden tenkidi yoluyla ve-

bölüm). Erken dönem tenkit yöntemi hakkında daha geniş bir inceleme için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 67-85.

⁴² Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 301.

⁴³ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 305.

⁴⁴ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 302.

rilmesi; muhaddislerin mana nekaretini münker/batıl/kezib gibi muhtasar tabirlerle tenkidi; ilel ve rical kitaplarında geçen “Bu rivayet münkerdir, bu râvi münkeru’l-hadistir” şeklindeki ifadelerin doğru okunması; hadis usulü kitaplarında metin tenkidine dair bölümlerin doğru tespit edilmesi; hadisin sıhhatinin şartlarının metin tenkidıyla yakın irtibatının ortaya konması. Dolayısıyla, böyle geniş kapsamlı bir konunun sadece sınırlı birtakım başlıklar üzerinden incelenmesi sağlıklı bir tespit yapılabilmesini büyük ölçüde engelleyecektir. Nitekim yukarıda zikredilen boyutların tetkikinin ihmal edilerek isnadın bir hadisin sıhhatini belirlemede muhaddislerce “yegane” ölçüt olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılması bu durumu göstermektedir.

Yazar metin tenkidi konusunun sadece belli yönlerine odaklanmakla birlikte onun ele aldığı boyutları da tam olarak incelediği söylenemez. Zira yazar hadis ilimlerinin tashif, idrac, illet, şaz gibi başlıklarının temelde muaraza yöntemiyle anlaşıldığını ifade eder.⁴⁵ Ancak bu önerme gerçeğin eksik bir tasviridir. Çünkü hadis usulü konuları dikkatli bir şekilde tetkik edildiği takdirde birçok konunun sadece muarazayla değil, bilakis içerik tenkidıyla de yakından alakalı olduğu görülmektedir.⁴⁶ Burada fikir vermek için sadece iki somut örnek paylaşmakta fayda görüyoruz. Yazar idracın tespiti hakkında İbn Dakikul’id’in (öl. 702/1302) tariklerin karşılaştırılmasına dair ifadesine işaret eder⁴⁷ ancak İbn Hacer’in idracın tespit yollarından birisi olarak metinde Allah Resûlü’nün (sav) söylemesinin imkânsız olduğu bir şeyin bulunmasına işaretine⁴⁸ değinmez. Görüldüğü üzere, İbn Hacer’in usule dair *Nüzhetü’n-nazar* isimli meşhur eseri çok daha merkezi bir konumda olduğuna ve bahsettiği husus da doğrudan muhteva tenkidıyla alakalı olmasına rağmen müellif tarafından tespit edilememiştir. Yine, İbn Hacer’in adı geçen eserinde ittihâm bi’l-kezib durumunu tespitin bir yolu olarak râvinin aktardığı haberin metninin bilinen kaidelere muhalefet etmesi olduğunu belirtmesi⁴⁹ de yazarın çalışmasında

⁴⁵ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 303.

⁴⁶ Bu konuda geniş bir inceleme için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 99-112 (“Sahih Hadisin Tarifinde Muhteva Tenkidinin Yeri” ve “Hadis Usulü Kitaplarında Muhteva Tenkidi” bölümleri).

⁴⁷ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 303.

⁴⁸ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-nazar*, nşr. İzzüddin Dülli (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1435), 105.

⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-nazar*, 95.

yer almaz. Bu durum müellifin sadece belli başlıkları ele almasına rağmen bu konuları da etraflı bir şekilde incelemeyi göstermekte olup makalesinde ulaştığı sonucun hatalı olmasında etkilidir.

Jonathan Brown isimli araştırmacı 2008 senesinde yayınlanan ve Türkçe’ye “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?” başlığıyla çevrilen makalesinde⁵⁰ erken dönem hadisçilerinin içerik tenkidi yaptıklarını ancak bu tenkitlerini sonraki dönemlerdeki hadisçilerin uygulamalarında daha yaygın olarak görüldüğü gibi gerekçeli olarak değil, bilakis münker/batıl gibi tabirler aracılığıyla ve herhangi bir metin tenkidi kıstasına açıkça işaret etmeden, yani gerekçesiz olarak ortaya koyduklarını ileri sürmüş ve tespitlerini ikna edici bir şekilde temellendirmeye çalışmıştır. Türcan, Brown’un bu araştırmasına atıfta bulunarak bazı itirazlar ileri sürmüş, Ayaz da Türcan’ın itirazına katılarak kendi çalışmasında bunu aktarmıştır. Söz konusu itirazı değerlendirmeden önce Brown’un itiraza konu edilen tespitlerine ve yöntemine kısaca değinmemiz gerekecektir.

Brown makalesinde öncelikle hicri üçüncü ve dördüncü asırdaki muhad-dislerin açık içerik tenkitlerine on beş tane örnek vererek onların metin tenkidi zihniyetine sahip olduklarını göstermiş⁵¹ ve açık içerik tenkidine başvurmadan gerekçesiz bir şekilde yaptıkları diğer tenkitlerinde de bu “eleştiri filtrelerini basitçe kapatmış olmalarının” mümkün görünmediğini belirtmiştir.⁵² Kanaatimizce bu argüman oldukça güçlü olup dikkate alınması gerekmektedir. Brown makalesinin devamında bu görüşünü desteklemek için oldukça orijinal bir yön-teme başvurur. Yazar erken dönemden İbn Hibbân’ın *el-Mecruhîn*, İbn Adî’nin *el-Kâmil*, el-Ukaylî’nin (öl. 322/934) *ed-Duaî’l-kebir*, İbn Ebî Hâtim’in *el-Cerh ve’l-tadil* ve *Kitabü’l-ilel* ve Buhârî’nin rical eserlerinde eleştiriye konu olan hadisler ile sonraki dönemde el-Makdisî’nin (öl. 507/1113) *Tezkiratü’l-mevzuat*, el-

⁵⁰ Jonathan A. C. Brown, “How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It’s So Hard to Find”. *Islamic Law and Society*, 15 (2008), 143-184; Jonathan A. C Brown, “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?”, çev. Salih Kesgin, *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 265-310.

⁵¹ Brown, “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?”, çev. Kesgin, 278-287.

⁵² Brown, “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?”, çev. Kesgin, 309.

Cuzekanî'nin (öl. 543/1148-9) *el-Ebâtil ve'l-menâkir ve's-sihâh ve'l-meşâhir*, İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Kitabü'l-mevzuat* ve İbn Kayyim'in (öl. 751/1350) *el-Menâru'l-münîf* isimli eserlerinde eleştirilen hadislerden örneklem yoluyla seçtiklerini karşılaştırır. Bu karşılaştırma sonucunda iki grup hadis arasında yüksek bir bağıntı (korelasyon) (sırasıyla %95, %45, %44, %62) olduğunu tespit eder.⁵³ Bu yüksek bağıntının açıklaması şudur: Erken dönemde gerekçesiz yapılan ve râvi tenkidinin bir parçasını oluşturan metin tenkitleri, geç dönemde gerekçeli bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla ilâ ve rical kitaplarındaki hadislerle mevzuat kitaplarındaki hadislerin çoğunlukla aynı hadisler olmaları şaşırtıcı değildir. Tek fark erken dönemde yapılan tenkitlerin gerekçelerinin açık bir şekilde ifade edilmeyip münker/batıl/yalan gibi tabirlerle iktifa edilmesidir.

Türcan, Brown'un görüşüne katılmaz. Türcan'a göre bir hadisin muhteva tenkidi esas olarak "hadisin kaynağına nispet durumundan güç alır". Yazara göre mütevatir haberlerde içerik tenkidine başvurulmaması bu hususun bir göstergesidir. Dolayısıyla mevzuat müelliflerinin açık içerik tenkidi yapmalarında "ele alınan hadislerin isnad bakımından sıkıntılı olmasının etkisi daha öncelikli görünmektedir."⁵⁴ Görüldüğü üzere yazar, senedi sorunlu hadislerle metin tenkidinin daha rahat uygulanabildiğini, sened sahihse metin tenkidinin uygulanmadığını ifade etmektedir. Yani, münekkit öncelikle senede bakarak metin tenkidi yapıp yapamayacağına karar verebilmektedir. Türcan'ın bu itirazına üç açıdan cevap verilebilir.

İlk olarak, muhaddislerin erken dönemde "en güvenilir râvilerin bile hata yapabilecekleri",⁵⁵ usul kitaplarında ise "senedin sıhhati metninkini gerektirmez" şeklinde ifade ettikleri bakış açısı,⁵⁶ metin tenkidi yapabilmek için onlara

⁵³ Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", çev. Kesgin, 304-307.

⁵⁴ Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", 307. Ayaz da Türcan'ın bu görüşlerini alıntılar ve bunlara katıldığını ifade eder. bk. Ayaz, "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", 350-351.

⁵⁵ Bu konuda yukarıda bilgi verilmişti.

⁵⁶ Mesela bk. Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh, *Mukaddimetu İbni's-Salâh fi ulûmi'l-hadîs*, nşr. Mahir Yasin Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 109; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekir Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevi*, nşr. Bedî Seyyid Lahhâm (Dimaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2010), 1/172. Daha derli toplu ve geniş bilgi

göre, senedin sorunlu olmasının gerekmediğini son derece açık bir şekilde göstermektedir. Bu durum, Türcan’ın görüşünü açıkça yanlışlamaktadır. Öte yandan, elbette senedi sahih, râvileri sika olan bir hadisin “genelde” metni de sahihtir. Bunda yadırganacak bir durum yoktur. Çünkü zaten bu râviler “sika” vasfını lafız ve mana yönünden sorunsuz metinler nakletmeleriyle kazanmışlardır.⁵⁷ Diğer taraftan, senedi ve râvileri zayıf olan bir hadisin “genelde” metni de zayıftır.⁵⁸ Bunda da şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü zaten bu râviler “zayıf” sıfatını evveleminde lafız ve mana yönünden sorunlu metinler nakletmeleriyle hak etmişlerdir. Ancak sika bazen hata yapabildiği, zayıf râvi de isabet edebildiği için istisnâi olarak farklı bir durum ortaya çıkabilir. Dolayısıyla, “senedi sorunlu olduğu için metin tenkit edilebildi” görüşü tenkit sisteminin doğru anlaşılmadığını ve yüzeysel okunduğunu gösterir. Zira belirttiğimiz üzere senedin sorunlu oluşu, evveleminde metnin sorunlu oluşunun bir sonucudur; evvela metin eleştirilmiş, bunun üzerine senedin zayıf olduğu tespit edilmiştir.

İkinci olarak, erken dönemde bir râvi hakkında adalet ve zabt açısından henüz bir değerlendirme yapılmamışken hadis münekkithlerinin gerekçesiz de olsa sorunlu metinleri eleştirmeleri (mervîyyat tenkidi) ve bu eleştirilere binaen râvileri değerlendirmeleri (rical/râvi tenkidi) hadisçilerin “senedin durumuna bakarak metni tenkit edebilecekleri” görüşünün yanlışlığını açıkça göstermektedir. Zira erken dönemde râvilerin durumları ancak rivayetlerinin metinlerinin lafız ve mana bakımından incelenmesiyle anlaşılabilir. Nitekim Brown da erken dönemde rivayetlerinden hareketle râvilerin değerlendirildiği gerçeğine gerek genel ifadelerle (“İçerik tenkidi, râvi değerlendirmesinin temel

için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 55-65 (“Senedin Sıhhatinin Metnin Sıhhatini Gerektirmemesi” bölümü).

⁵⁷ Daha dakik bir ifadeyle “sorunsuz sened ve metinler nakletmeleriyle” dememiz gerekir ancak konumuz metin tenkidi olduğu için “nakledilen metnin sorunsuz olması” bizi bu noktada daha alakadar etmektedir.

⁵⁸ Dikkat edilirse burada, yazarın ileri sürdüğü sebep-sonuç ilişkisinden ziyade bir bağıntı (korelasyon) ilişkisi vardır. Bilindiği üzere, iki değişkenin uyumlu hareket etmeleri, zaruri olarak, bir sebep-sonuç ilişkisini ispatlamaz. Bu durumun başka bir izahı olabilir.

bir unsuru gibi görünmektedir”) gerekse İbn Adî gibi münekkitler özelinde temas eder.⁵⁹

Üçüncü ve son olarak, Brown aslında Türcan’ın mezkûr itirazını öngörmüş ve konuyla ilgili değerlendirmelerinin hemen akabinde geniş bir paragrafta bu tür itirazlara cevap olacak mahiyette değerlendirmelerde bulunmuştur.⁶⁰ Ancak Türcan’ın, Brown’un bu değerlendirmelerine makalesinde değinmediği görülür. Brown “Daha sonraki münekkitler, müstakil içerik tenkidini yalnızca daha önceki âlimlerin rical tenkidi kaynaklarında isnad sebebiyle eleştirilen hadislere getirebileceklerini düşünmüş olabilirler. Ancak, burada durum bu değildir” diyerek söz konusu muhtemel itirazı dile getirmiştir. Brown bu itirazı mevzuat yazarlarının sadece senedi sorunlu olan hadisleri değil, Ahmed b. Hanbel’in *Müsnedi*, Tirmizî’nin *Süneni* hatta *Sahîh Hayn* gibi muteber kaynaklarda yer alan bazı hadisleri de eleştirdiklerini göstererek yanıtlar.⁶¹ Yine, Brown daha sonraki münekkitlerin de senedi açıkça sahih olan ancak metni sorunlu görülen bazı hadisleri tenkit ettiklerini ifade eder ve bu duruma Zehebî’den bir örnek verir. Kısaca Brown’un, Türcan’ın ileri sürdüğü itirazı öngördüğü ve makul bir şekilde izah ettiği görülmektedir. Ancak Türcan’ın katılmasa bile elbette bu değerlendirmelere de atıfta bulunması ve neden katılıp katılmadığını tartışması gerekir.

Bu konuyu kapatırken muhtemel bir yanlış anlamayı önlemek için bir tasahhüs yapmamız gerekmektedir. Türcan’ın “erken dönemlerde isnad bakımından tenkid edilen hadisler”⁶² ve Brown’un “Erken Dönem İsnad Tenkidi”⁶³ (Early Isnâd Criticism)⁶⁴ ifadelerinin yanıltıcı olduğuna mutlaka dikkat çekmemiz ge-

⁵⁹ Brown, “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?”, çev. Kesgin, 288.

⁶⁰ Brown, “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?”, çev. Kesgin, 307.

⁶¹ Brown burada Makdisî’nin *Sahîh-i Müslim*’de, İbnü’l-Cevzî’nin ise *Sahîh-i Buhârî*’de geçen bir hadisi eleştirdiğini belirtir.

⁶² Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 307.

⁶³ Brown, “Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?”, çev. Kesgin, 298.

⁶⁴ Brown, “How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It’s So Hard to Find?”, 173.

rekmetedir. Zira Brown’un da aslında yer yer ifade ettiği üzere, erken dönemde rivayetlerinden hareketle (merviyyat tenkidi) râviler değerlendirilmektedir ve bu değerlendirmeye “isnad tenkidi” yerine “rical/râvi tenkidi” denmesi gerekir. “İsnad tenkidi” ise râvilerin durumlarından hareketle rivayetlerin değerlendirilmesini ifade etmektedir ve anlaşıldığı üzere isnad tenkidi, râvi tenkidinden farklıdır. Merviyyat ve râvi tenkitleri, isnad tenkidinin yapılabilmesine imkân verir; erken dönemde merviyyat ve râvi tenkitleri hâkim iken⁶⁵ geç dönemde isnad tenkidi görünür bir şekilde mevcudiyetini hissettirir. Bu tenkit türleri arasında muhtemel bir zihin karışıklığı olduğu için aralarındaki farka dikkat çekmekte fayda vardır.

Türcan muhtelifü’l-hadis ilminin içerik tenkidiyle ilgisiz olduğunu “muhtelifü’l-hadîs çabası temelde sened ve râvi odaklıdır”⁶⁶ ve “sadece hadisler arasında görünen çelişkiyi ifade eden ihtilâfü’l-hadîs kavramı”⁶⁷ ifadeleriyle aktarır. Ancak bu ifadeler tenkide tabi tutulmalıdır. Öncelikle hadisçilerin içerik tenkidini sadece muhtelifü’l-hadîs ilmiyle değil, buna ilaveten müşkilü’l-hadis ilmiyle de incelediğine dikkat çekmemiz gerekir. Bu ilim dallarına dair yazılan İbn Kuteybe’nin (öl. 276/889) *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, Tahavî’nin (öl. 321/933) *Şerhu meâni’l-âsâr* ve *Şerhu müşkili’l-âsâr* gibi eserlerine baktığımızda ise bu eserlerde yazarın iddiasının aksine, sadece hadisler arasında görülen çelişkilerin değil, Kur’an, akıl, tecrübe, tarihî bilgi gibi kıstaslara aykırı görünen hadislerin de mercek altına alındığı ve uzlaşmanın mümkün görülmediği durumlarda metni sorunlu haberlerin mercûh sayılarak reddedildiği bir vâkıa olarak karşımızda durmaktadır.⁶⁸

İkinci olarak, yazarın muhtelifü’l-hadîs ilminin temelde sened odaklı olduğuna dair ifadesi de doğru değildir; tam aksine, bu ilim çok açık bir şekilde metin odaklıdır. Muhtelifü’l-hadîs ilminin konusu “metinleri” çelişik gözükten hadisler olduğu hâlde bu ilmin sened odaklı olduğunun iddia edilebilmesi son derece şaşırtıcıdır. Yazar görüşünü temellendirmek için ihtilafın ancak iki sahih

⁶⁵ İttisal açısından sened tenkidi erken dönemde de elbette vardır.

⁶⁶ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 304.

⁶⁷ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 313.

⁶⁸ Geniş bilgi için bk. Abdulcelil Alpkıray, *İhtilâfü’l-Hadis Bağlamında Metin Tenkidi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2024), 37-39.

hadis arasında olması gerektiğine işaret eder.⁶⁹ Ancak yazarın işaret ettiği husus mezkûr ilmin konusunu çelişkili hadis “metinlerinin” teşkil ettiği hakikatini elbette değiştirmemektedir. Yoksa, metinler çelişkili olmadıktan sonra senedlerin sıhhat durumları hiçbir şey ifade etmeyecektir. Ayrıca, çelişkili haberler arasında tercih yapılırken sadece senedlerin değil, metinlerin de birçok hususiyetinin dikkate alındığı bilinmektedir.

Son olarak, dikkat çekilmesi gereken bir husus da çelişkili bir durumun varlığının kabul edilmesi için, yazarın ifade ettiği gibi, her zaman senedi sahih iki hadisin olmasının zaruri bir şart olmadığıdır. Bu hususa dikkat çekici bir misal vermek gerekirse İbn Hacer, *Sünen-i Ebî Dâvud*’da geçen ve senedini sahih bulduğunu açıkça ifade ettiği bir hadisi⁷⁰ makul olmadığı gerekçesiyle kabul etmez ve söz konusu hadise muhalif olan ve siyer kaynaklarında geçen bir haberi tercih eder. Senedi sahih olan hadiste Bedir savaşı öncesinde mübarezeye çıkılırken Hz. Ali’nin yaşlı bir müşrikle eşleştiği aktarılırken siyer kaynaklarındaki haberde ise genç bir müşrikle eşleştiği bilgisi yer alır. İbn Hacer yaşlıların birbirleriyle eşleşmelerinin çok daha makul olacağını ileri sürerek senedinin sahih olduğunu ifade etmesine rağmen mezkûr hadisi kabul etmez.⁷¹ Görüldüğü üzere İbn Hacer gibi muhaddisler arasında öne çıkmış bir ismin makul olmama gerekçesi ile senedi sahih bir hadisi reddetmiş olması, yazarın “Ehl-i hadisin tamamı re’ye karşıdır”⁷², hadisçilere göre “dinî bilginin yegâne kaynağının nakil olduğu”⁷³, hadisçilerin ancak bedihî olan durumlarda tenkit yapabildiği, ancak aklî muhakeme gerektiren durumlarda tenkit yapamadığı⁷⁴ ve muhaddislerin hadis dışında başka bir muhtevayı esas ölçü kabul etmedikleri⁷⁵ şeklindeki genellemelerinin yanlışlığını açıkça ispatlamaktadır.⁷⁶

⁶⁹ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 303.

⁷⁰ Ebû Dâvud, “Cihâd”, 117.

⁷¹ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379), 8/298.

⁷² Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 308.

⁷³ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 308.

⁷⁴ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 307-308.

⁷⁵ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 313.

⁷⁶ İbn Hacer’in bizzat *Sahih-i Buhari*’de geçen bir hadisin (Buhari, “Buyu”, 1 (No. 2047)) metninde yer alan son cümleyi sözün akışına uygun olmama sebebiyle tenkidi ve hatalı bulması hakkında bk. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/215. Tirmizî’nin senedini sahih saydığı bir

Türcan isnadın hadisçilerce bir hadisin sıhhatini tespitin “yegane” yolu olduğuna dair görüşünü Şu’be b. Haccâc’ın “Hadisin sıhhati ancak isnadın sıhhati sayesinde bilinir”⁷⁷ şeklindeki sözünüle temellendirmektedir. Halbuki biz-zat Şu’be’nin umûmü’l-belvâ, nübüvvet keliminden ziyade fukahânın kela-mına benzeme ve mana nekâreti gibi gerekçelerle içerik tenkidi yaptığının so-mut örnekleri mevcuttur. Hatta bu örneklerden birinde o, senedi sikalardan oluşan ve *Sahîh-i Müslim*’de geçen bir hadisin⁷⁸ metnini umûmü’l-belvâ olan bir konuda tek kalma sebebiyle eleştirmiş ve kabul etmemiştir.⁷⁹ O hâlde Şu’be’nin mezkûr sözünü nasıl anlamak gerekmektedir? Şu’be bu sözünüle metin tenkidi-nin gerekli ancak yetersiz olduğuna işaret etmektedir. Zira bir metin lafız ve mana sorunlarından ne kadar salim olursa olsun Rasulullah’a (sav) sağlam bir senedle ulaşmadığı sürece hadis olarak kabul edilebilmesi mümkün değildir. Sonuç olarak, herhangi bir konuda sağlıklı bir kanaat edinmek için o konuyla ilgili tüm verileri bütüncül bir şekilde değerlendirmek gerektiği anlaşılmakta-dır. Ayrıca, tüm hadisçileri ilgilendiren bir iddianın çok daha kapsamlı bir şe-kilde araştırılmasının gerektiği aşîkardır.

Yazarın biraz yukarıda atfı yapılan “Ehl-i hadisin tamamı reye karşıdır”⁸⁰ şeklindeki son derece genellemeci değerlendirmesi de oldukça sağlam bir de-lillendirme gerektirmekteyken yazar sadece erken dönemde ehl-i hadisin bazı üyeleri ile ehl-i rey arasında geçen tartışmalardan birtakım iktibaslar aktarır. Halbuki ehl-i hadisin bizi asıl ilgilendiren tabakası Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ebû Hâtim gibi hadis ilmine öncülük eden, önemli eserleri telif eden, illel ilmini kuran şahsiyetler olup adı geçen kişilerin henüz İslâmî ilimlerin tam anlamıyla ihtisaslaşmadığı bir dönemde bu ilimlerin

hadis karşısında senedini zayıf bulmasına rağmen icmâa uygunluk sebebiyle tercih ettiği bir hadis hakkında geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 66. Bu örnekte de yazarın iddiasının aksine ortada senedi sahih olan iki hadis bulunmamaktadır; üstelik, senedi zayıf olan hadis icma kıstası nedeniyle tercih edilmektedir.

⁷⁷ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 305.

⁷⁸ Müslim, “Mesâcid”, 290. Elbette Şu’be Müslim’den önce yaşamıştır. Burada sadece onun tenkit ettiği hadisin daha sonra Müslim’in *Sahîh*’inde yer aldığını belirtiyoruz.

⁷⁹ Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *İlelî’l-hadîs*, nşr. Rifat Fevzî Abdülmuttalib - Ali Abdülbâsit Mezîd (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 2009), 1/221 (No. 249).

⁸⁰ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 308.

genelinde önemli bir birikime sahip oldukları ve “bilgi hamalı” şeklinde bir ni-telemeyi kesinlikle hak etmedikleri bilinmektedir. Dolayısıyla bu kişiler hak-kında rey karşıtlığı gibi bir değerlendirme son derece yanlış olacaktır. “Ehl-i hadisın tamamı” ifadesi geç dönemi de kapsadığı için geç dönemdeki önde ge-len muhaddisler hakkında da bu ifadenin geçerli olmadığı açıktır. Mesela İbn Kesîr’in *Sahîhayn*’da geçen toplam yirmi hadisın metnini Kur’ân-ı Kerîm (3 ha-dis), akıl (1 hadis), icmâ (1 hadis), sahih hadisler (7 hadis) ve sağlam târihî bil-gilere (8 hadis) arz etmesi ve bunlardan on dördünü hatalı bulması onun hak-kındaki rey karşıtlığı görüşünü çürütmeye fazlasıyla delil teşkil eder.⁸¹

Son olarak, yazarın “hadislerin Kur’an’a arzı, hadisçilerin baştan beri red-dettikleri bir yöntemdir” şeklindeki önermesinin akabinde sadece Sa’îd b. Cü-beyr’den (ö. 94/713) bir anekdot aktararak yetinmesi⁸² mezkûr iddianın temel-lendirilmesi noktasında oldukça yetersizdir. Söz konusu iddianın yanlışlığını sadece erken dönemden Evzâî, Şâfiî, İbn Hibbân ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi önde gelen münekkitlerin Kur’an’a arzla ilgili açık beyanları ispatlar.⁸³ Burada Şâfiî’nin Kur’an’a arza yaklaşımına açıklık getiren bir değerlendirmeyi aktar-makla iktifa etmek istiyoruz. Konuyu müstakil bir makalede ele alan Özdemir “İmâm Şâfiî’nin iddia edildiğinin aksine, ilkesel olarak hadisın Kur’ân’a arz edilmesine karşı olmadığı, birçok yerde ve konuda kendisinin de bu yöneme başvurduğu, onun “isnadın devre dışı bırakılarak hadisın sahih olup olmadığı-nın doğrudan Kur’ân’la test edilmesi ve âhâd hadislerin sahih veya zayıf kabul edilmesinde Kur’ân’a arzın isnad yöntemine takdim edilmesi” şeklindeki arz biçimlerine karşı olduğu”⁸⁴nu çalışmasında göstermiştir.

⁸¹ Geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Çalgan, “İbn Kesîr’in El-Bidâye ve’n-nihâye’sinin Siyer Kısmında Bazı Sahîhayn Hadislerini Muhteva Tenkidinin Tahlili”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 303-324.

⁸² Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 311-312.

⁸³ Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin sıhhati Kur’an ve akla uygunluğa bağlayan sözü ve Şâfiî’nin ilgili sözü daha önce geçmişti. Diğer beyanlar hakkında geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 127-136 (“Kur’an-ı Kerim’e Uygunluk” bölümü).

⁸⁴ İbrahim Özdemir, “İmâm Şâfiî’de Hadisın Kur’ân’a Arzı”, *Diyanet İlmi Dergi* 54/3 (2018), 15.

Sonuç

Yapılan tahlillerde görüldüğü üzere incelediğimiz çalışmalar ciddi bir takım kuramsal ve yöntemsel sorunlar barındırmaktadır. Bu makalelerde iyi temellendirilmemiş genellemeci yargılarda bulunma, eksik/büyültücü tümevarım yoluyla katıyet ifade eden hükümlerin verilmesi, yeterli delil sunmadan ikincil bir kaynağa atıf, bir konunun bütüncül bir şekilde değerlendirilmemesi, bazı ifadelerin yanlış anlaşılması ve yorumlanması, tutarsızlık içeren değerlendirmelerde bulunma, bir konuda önemli olan bir şeyin o konuda yeterli bir şart olduğunun ileri sürülmesi, yanlış bilgi kullanımı, geniş kapsamlı bir konunun sadece sınırlı birtakım başlıklar üzerinden incelenmesi, korelasyon ilişkisinin sebep-sonuç ilişkisi olarak okunması, ele alınan konuların etraflı bir şekilde incelenmemesi, güçlü delillendirme gerektiren konularda yetersiz delil sunulması ve ihtiyatlı bir dil gerektiren hususlarda genellemeci ve kesin bir dil kullanma gibi zayıf yönler ve yöntemsel yanlışlıklar tespit edilmiştir. Kuramsal açıdan bilhassa erken dönem tenkit yöntemi hakkında ciddi bir eksiklik dikkat çekmektedir. Öte yandan, anılan eksikliklerin incelediğimiz iki makaleye özgü olmadığı, konuyla ilgili diğer çalışmalarda da yaygın olarak mevcut olduğu belirtilmelidir.

Ayaz ve Türcan’ın çalışmaları yakın dönemde hazırlanmış olmalarına rağmen (sırasıyla 2021, 2019) metin tenkidiyle alakalı ülkemizde yayınlanmış olan Mazhari ve Düzenli gibi araştırmacıların makalelerinin⁸⁵ bulgularını dikkate almamaları önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Zira “metin tenkidi” anahtar ifadesiyle yapılacak basit bir tarama anılan makalelerin rahatlıkla bulunmasını sağlamaktadır. Yurtdışındaki metin tenkidiyle alakalı araştırmaların literatür taramasıyla bulunmaması zaten önemli bir yöntemsel sorun iken ülkemizde yakın dönemde yapılmış olan ve bulguları incelediğimiz araştırmaların konularıyla yakından irtibatlı olan makalelerden istifade edilmemesi daha da ciddi bir eksikliğe yol açmıştır. Halbuki ülkemizdeki çalışmaların en büyük sorunu olarak gözükten muhaddislerin metin tenkidiyle alakalı izah ve uygulama

⁸⁵ Nasseruddin Mazharî, “Cerh ve Ta’dil Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160; Muhittin Düzenli, “Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim’in İlel Adlı Eseri Özelinde”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.

malarına dair bulgu eksikliği sorununun çözülebilmesi için mezkûr bulgu eksikliğinin giderilmesine katkı sunan önceki çalışmalardan istifade etmek son derece önem arz etmektedir.

Herhangi bir konuda ilmî araştırmaların yapıcı tenkitler ile gelişeceği açıktır. Bu kapsamda hadiste metin tenkidi konusuyla ilgili olarak metin tenkidinin sorunları, kıstasları, geçmişteki tatbikat ve günümüzdeki tenkitler üzerinde de örneklemeler yoluyla yapılacak derinlikli tahlillerin bu alanlarda yapılacak yeni araştırmalara önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas). Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422.
- Ayaz, Hacer. "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 325-367.
- Brown Jonathan A. C. . "How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find". *Islamic Law and Society*. 15 (2008), 143-184.
- Brown, Jonathan A. C. "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?". çev. Salih Kesgin. *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 265-310.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Türkiye'de Yapılan Metin Tenkidi Araştırmaları Kaynakçası ve Değerlendirilmesi". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 269-304.
- Çalgan, Mehmet Ali. *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2024.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Kesîr'in El-Bidâye ve'n-nihâye'sinin Siyer Kısımında Bazı Sahîhayn Hadislerini Muhteva Tenkidinin Tahlili". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 303-324.
- Durays, Hâlid b. Mansûr. *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ulemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 2007.

- Düzenli, Muhittin. “Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim’in İlel Adlı Eseri Özelinde”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah b. İshak. *el-Müsnedü’l-müstahrec alâ Sahîhi Müslim*. nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman. *Mukaddimetu İbni’s-Salâh fi ulûmi’l-hadîs*. nşr. Mahir Yasin Fahl. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002.
- Sifil, Ebubekir. “Bir İdracla Tarih Tahrif Olur mu?”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 8/2 (2022), 171-221.
- Sifil, Ebubekir. “Rivâyetler Işığında Hz. Ali’nin Hz. Ebû Bekr’e Bey’atı”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/2 (2022), 219-243
- Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tedrîbü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*. nşr. Bedî Seyyid Lahhâm. I-II. Dimaşk: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 2010.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *Cimâ’u’l-ilm*. Kahire: Dâru’l-Âsâr, 1423.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü’l-Halebî, 1358/1940.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü’t-Tirmizî*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1998.
- Durays, Hâlid b. Mansûr. “Metin Tenkidi ve Cerh-Tadil Âlimlerine Göre Hadis Râvileri Hakkında Verilen Hükümle İlişkisi”. çev. Salih Kesgin. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (Nisan 2016), 1186-1223.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *İlelü’l-hadîs*. nşr. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib, Ali Abdülbâsit Mezîd. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 2009.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Nüzhetü'n-nazar*. nşr. İzzüddîn Düllî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435.
- Kanarya, Bayram. *İhtilaflı Hadisler- İmam Şafii'nin Yaklaşımı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Ma'rûf, Beşşâr Avvâd – Şuayb el-Arnaût. *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417.
- Mazharî, Nasseruddîn. "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160
- Melîbârî, Hamza b. Abdullah. *Nazarât Cedîde fî Ulûmi'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Özdemir, İbrahim. "İmâm Şâfiî'de Hadisin Kur'ân'a Arzı". *Diyanet İlmi Dergi* 54/3 (2018), 13-37.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1358/1940.
- Şahan, Hasan Hüseyin - Uyangör, Nihat. "Bilimsel Araştırmalarda Örneklem Seçimi". *Nitel Araştırma Yöntemleri*. ed. Mustafa Çelebi. 118-146. Ankara: Pegem Akademi, 2023.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Türçan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*. 4/2 (2019), 299-316.
- Türçan, Zişan. *Hadis İlminin Oluşumunda Kelamî Düşüncenin Etkisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2020.